

СЪСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ НА ЗАЕТОСТТА

Показано е състоянието, ресурсите и предпоставките за нарастване на заетостта в България. Направени са ориентировъчни изчисления за годишните прирасти на заетите в близка перспектива, които биха позволили постигане на общоприети цели на страните-членки на Европейския съюз. Акцентът е поставен върху промените в количествените показатели и коефициентите на заетост, икономическа активност и безработица.

Разгледани са възможностите за увеличаване броя на заетите чрез намаление на този на безработните и нарастване на заетостта на рискови групи на пазара на труда като жените, младежите и възрастните. Подробно са представени общи социално-икономически и политически предпоставки за повишаване на заетостта. Посочени са основните параметри на икономическия растеж, като се доказва, че засега той не е достатъчно сериозно условие за заетост. Подробно са разгледани отрасловата структура на заетите, възможните и желаните промени; разпределението им в големи, средни и малки предприятия и положителните перспективи от ограничаването на заетостта в сивия сектор.

Представени са основни характеристики на прилаганите у нас политики на пазара на труда като главна предпоставка за подобряване на заетостта. Посочени са насоките на промени в съдържанието им в бъдеще.

JEL: J21; J23; J64

През 2004 г. беше отчетено, че страните-членки на Европейския съюз срещат сериозни трудности при изпълнение на амбициозната Лисабонската стратегия за икономически растеж и заетост (март 2000 г.). Във връзка с това бяха приети прагматични решения за активизиране на техните икономики при опростяване на механизма на планиране и мониторинг на реформите. Те са публикувани като "Интегрирани насоки за растеж и заетост (2005- 2008 г.)" и се съдържат в други стратегически документи на Европейската комисия (ЕК) от 2005 и 2006 г.¹

Предстоящото членство на България в Европейския съюз налага актуализиране на досегашни средносрочни стратегически приоритети относно пазара на труда. Във връзка с това представлява интерес разглеждането на състоянието на основни показатели за трудова активност на населението и реалните възможности за промени в близка перспектива.

¹ http://europa.eu.int/growthandjobs/index_en.htm

Състояние и проекции на заетостта

През последните три години се наблюдава слабо увеличаване на броя на заетите и рекордно ниска безработица за условията на България. Въпреки това все още равнищата на икономическа активност и заетост съществено се различават от тези в страните-членки на ЕС (табл. 1).

Таблица 1

Коефициенти на икономическа активност, заетост и безработица за лицата между 15 и 64 години в България и страните-членки на ЕС (%)

Коефициенти на	2001	2002	2003	2004	2005
<i>1. Икономическа активност</i>					
ЕС-25	68.7	69	69.3	69.7	70.2
ЕС-15	69.2	69.7	70.1	70.6	71.0
НПСЧ-10	66.3	65.7	65.5	65.5	65.8
България	61.9	61.2	60.9	61.8	62.1
<i>2. Заетост</i>					
ЕС-25	62.8	62.8	62.9	63.3	63.6
ЕС-15	64	64.2	64.3	64.7	65.1
НПСЧ-10	56.6	55.8	55.9	56	56.9
България	49.7	50.7	52.5	54.2	55.8
<i>3. Безработица</i>					
ЕС-25	8.4	8.7	9	9	8.7
ЕС-15	7.2	7.6	8	8.1	7.9
НПСЧ-10	14.5	14.8	14.3	14.1	13.4
България	19.8	17.9	13.8	12.2	10.2

Източник: Indicators for monitoring the 2004 Employment Guidelines, 2005 Compendium, ЕС, 11.07.2005; www.employment_strategy/indic/compendium_jer2005_en.pdf; НСИ, www.nsi.bg.

Когато стане член на Европейския съюз, България много скоро ще трябва не само да догонва другите страни, а и да развива пазара си на труда в съответствие с критериалните изисквания на Лисабонската стратегия. Какво трябва да направим, за да можем да постигнем нейните цели? В табл. 2 са направени експертни предвиждания за необходимите промени в трудовата активност до 2010 г. според изискването за 70% равнище на заетост и безработица - 10 или по-малко процента.

Таблица 2

Икономическа активност, заетост и безработица на населението между 15 и 64 години – състояние и проекции до 2010 г.*

Година	Общо (хил.) 15 - 64 години	Работна сила			Лица извън работната сила (хил.)	Коеф. на иконом. активност (%)	Коеф. на заетост (%)	Коеф. на безра- ботица (%)
		Всичко (хил.)	Заети (хил.)	Безработни (хил.)				
<i>1. Фактическо състояние</i>								
2003	5307.8	3232.2	2784.3	447.9	2075.6	60.9	52.5	13.9
2004	5304.9	3275.7	2876.4	399.3	2029.2	61.7	54.2	12.2
2005	5281.1	3279	2945.3	333.7	2002.1	62.1	55.8	10.2
<i>2. Прогнозни стойности според Лисабонска стратегия</i>								
2010	5187.5	3994.4	3631.3	363.1	1199.1	77.0	70.0	9.1**
2005-2010 ***	-18.72	143.08	137.2	5.88	-160.6			

* За определяне на броя на населението между 15 и 64 години е използвана прогноза на Националния статистически институт (НСИ). Изчисленията на броя на икономически активните, заетите, безработните и икономически неактивните лица са направени на основа методологията на определянето им от НСИ.

** Изборът на равнището на безработица отразява мнението на автора като възможна алтернатива през 2010 г. и отчита сегашните й стойности и динамика.

*** Средногодишен прираст.

Източник. Наблюдения на работната сила на НСИ, www.nsi.bg; Стратегия за пазара на труда www.mlsp.government.bg.

Направените предвиждания имат ориентировъчен характер и илюстрират възможни промени. Независимо от това какъв ще бъде конкретният сценарий, очевидно е, че за периода до 2010 г. заетите ще трябва да увеличават броя си с над 100 хил. човека за година.² По всяка вероятност при прираст с 80 - 90 хил., заетост от 70% ще може да се реализира през 2013 г. или след нея.

Активизирането на икономически неактивните между 15 и 64 години би трябвало да бъде с по-високи абсолютни стойности на намаление в сравнение с прираста на заетите. Тази динамика ще предизвика определено увеличение на броя на безработните. Поддържането на планираното равнище от 10% безработица (или по-малко) ще изисква висока динамиката на пазара на труда и бързо устройване с работа на безработните.

² Това е постижима цел. През първото тримесечие на 2006 г. прирастът на заетостта е със 102.1 хил. (общо за лицата над 15 години) в сравнение със същото тримесечие на 2005 г. (вж. Наблюдение на работната сила, НСИ).

Нарастването на заетостта ще е възможно именно при безработица, която не се увеличава над това критично равнище.

Какви са досегашните промени в показателите за трудова активност на населението и дали те са стабилна предпоставка за достигане на Лисабонските цели през 2010 г.?

Дори най-високият прираст на броя на заетите, регистриран през 2004 спрямо 2003 г., не достига до необходимото равнище от 100 хил. и повече лица (вж. табл. 3). През 2005 г. интензивността на започналите положителни промени в заетостта намалява.

След 2002 г. заетостта в България се увеличава главно поради приетите мащабни мерки за ограничаване на безработицата (реализиране на националната програма “От социални помощи към заетост”) и повишена активност на частния бизнес. Активизирането на икономически неактивните по-слабо подхранва заетостта в сравнение с притока на безработните. През разглеждания период промените в броя на заетите, безработните и икономически неактивните не са ритмични.

Таблица 3

Прираст в броя на лицата между 15 – 64 години (хил.)

Години	Работна сила	Заети	Безработни	Икономически неактивни
2003/2002	-65.3	53.8	-142.7	-13.3
2004/2003	43.5	92.1	-48.6	-46.4
2005/2004	3.3	68.9	-65.6	-27.1

Източник. НСИ.

Досегашните прирасти в трудовата активност на населението и проекциите им до 2010 г. (вж. табл.2 и 3) водят към предпазливи очаквания за евентуално достигане на целите на Лисабонската стратегия през 2010 г. Реалистично е да се очаква, че това евентуално ще стане през 2013 г. или в годините непосредствено след нея, при равни други условия.

Разширяване на предлагането на работна сила

Ограничаване броя на безработните

Постигнатите сега *равнища на безработица* в България са конкурентоспособни спрямо тези общо за страните-членки на ЕС и особено спрямо новоприетите членки. Реалистична задача е да се положат усилия за продължаване на намалението на безработните до 8% през 2010 г. За поддържане на това равнище е необходима интензивна работа с продължително безработните. Техният дял е към 60% от общия им брой при нарастване дела на продължително безработните мъже. Това твърдо ядро е съставено от

представители на рисковите групи на пазара на труда с ниски шансове за наемане. Въпреки някои особености те имат утвърдени общи социално-икономически характеристики. Продължително безработните са бедни и нискообразовани лица с ниска или без професионална квалификация и представители на етнически малцинства. Силно рисковата група на пазара на труда са ромите.

В процеса на реструктуриране на икономиката лицата с технически и инженерни специалности продължават да бъдат в по-неблагоприятна позиция при намиране на работа. Обща тенденция обаче е по-лесното постъпване на работа от лицата със средно или по-високо образование.

Запазват се съществени различия между регионите и областите според равнището им на безработица. Безспорен лидер е Северозападният регион, като в областите Монтана и Видин безработицата е особено висока. Различията в равнищата и дълбочината на безработицата и бедността между общините са значително по-големи, отколкото между областите³. Бъдещата работа с безработните ще изисква засилена регионализация на прилаганите мерки и програми и тяхната децентрализация.

Продължаването на процеса на наемане безработните ще доведе до увеличаване броя на лицата с основно и по-ниско образование в работната сила, както и на тези с работнически специалности и/или с някакви професионални умения, без квалификация или с остаряла такава. Реализирането на изискванията за по-високо качество на работната сила ще наложи подобряване на професионалните характеристики на тези лица да продължи в рамките на обучение през целия живот.

Активизиране на икономически неактивните в трудоспособна възраст

Икономически неактивните, както и безработните, са разнородна група, сред която най-високи шансове за наемане имат обезкуражените с предишна заетост. Те притежават приблизително същите или по-лоши социално-икономически характеристики като тези на продължително безработните.

Специално внимание заслужават учащите и родителите, отглеждащи малки деца. Наемането им изисква не толкова мотивиране, колкото предлагане на подходящи работни места, позволяващи съчетаване на работа със семеен живот и образование, както и добра правна защита на труда им.

Както беше посочено, след 2002 г. броят на икономически неактивните намалява, но не особено интензивно.⁴ Ако се приеме алтернативата за

³ В края на 2003 г. НСИ и МТСП със съдействието на Световната банка проведеха изследване на бедността в България. Една от неговите цели беше картографиране на бедността. То очерта 13 селски общини, в които повече от една трета от населението е бедно, а равнището на безработица стига до 58%, като дялът на продължително безработните е над 70% (вж. Цанов, В. (отг. ред.). България – предизвикателствата на бедността. Изд. на НСИ 2005, с. 104 –105).

⁴ За момента могат да се изброят някои по-главни причини за икономическата неактивност, без обаче да може да се характеризира активността на действието им. Това са по-

бъдещо по-активно попълване на броя на заетите от лица между 15 и 64 години, които са били неактивни в определени периоди от живота си, то мащабите на потока на нискообразована и нискоквалифицирана работна сила в близко бъдеще още повече ще нарасне. Промените в тези характеристики на работната сила още веднъж подчертават значението на професионалната квалификация и обучение на възрастните.

Необходимо е да се посочи, че както бъдещото устройване с работа на безработните, така и активизирането на неактивните ще протича в условия на намаляване значението на съществуващите сега стандартни типове на заетост. Практиката на икономически развитите страни показва, че се масовизира работата по договор за определени периоди по конкретна програма, проект и т.н. за изпълнение на високоспециализирани дейности. Очаква се да нарасне значението на заетостта на непълнен работен ден и нейното комбиниране с други заетости или дейности, както и на нетипични форми на работа без ограничения за време и място (вкл. и в домовете). Това ще позволи разширяване на заетостта чрез участието на хора с намалена трудоспособност, лица в пенсионна възраст, учащи, родители, отглеждащи деца, и чрез включване на икономически неактивни лица.

Повишаване заетостта на жените

Трудовата активност на жените устойчиво е под средното за страната равнище и най-вече при жените над 45 години (табл. 4).

Таблица 4

Отклонения на коефициентите за трудова активност на мъжете и жените от тези общо за населението между 15 – 64 години (в %)

Година	Мъже			Жени		
	Иконом. активност	Заетост	Безработица	Иконом. активност	Заетост	Безработица
2003	4.5	3.6	0.3	-4.4	-3.5	-0.5
2004	4.6	3.7	0.6	-4.5	-3.6	-0.6
2005	4.9	4.2	0.3	-5.3	-4.9	0.3

Източник. НСИ.

Според изискванията на Лисабонската стратегия през 2010 г. заетостта на жените трябва да достигне средно 60% в страните-членки. Може да се приеме, че за нас това е напълно постижима цел поради досегашния растеж

ниската възраст за пенсиониране на жените от мъжете; незадоволителните условия на труд и съкращаване на активния трудов живот; трудното намиране на работа преди пенсиониране; добрата социална осигуреност на неработещите и др.

Икономическата неактивност е самостоятелен проблем, по който в момента протича изследване на НСИ и МТСП. През 2006 г. се очаква публикуване на резултатите от направените анкети.

Състояние, проблеми и перспективи за подобряване на заетостта

на коефициентите на заетост на жените. Ако промените продължат по приблизително същия начин, както е в периода 2002 – 2005 г, то до края на 2010 г. България ще бъде в състояние да достигне 58% заетост на жените.

Евентуалното изравняване на изискваната възраст за получаване на пълна пенсия от жените с тази на мъжете също може да стимулира по-продължителната им заетост.⁵

Жените са основната част от заетите в отрасли, които се предполага, че ще запазят сегашните си равнища на заетост или ще ги увеличат. Това са шивашката и текстилната промишленост, търговията, хотелите и ресторантите, финансовото посредничество, здравеопазването и социалните услуги и др. Това също ще подпомогне поддържането на стабилна заетост за жените.

Подобряване заетостта на възрастните

Според Лисабонската стратегия заетостта на лицата между 55 и 60 години ще трябва да се достигне до 50% в края на 2010 г. Както се вижда от данните в табл. 5, това е едно от най-сериозните предизвикателства пред националния пазар на труда.

Таблица 5

Трудова активност на населението между 55 и 64 години

Година	Население	Работна сила	Заети	Безработни	Иконом. неактивни	Коефициенти (%) на:		
						Иконом. активност	Заетост	Безработица
	В хиляди, средно за годината							
2003	952.1	323.4	286.3	37.1	628.7	34.0	30.1	11.5
2004	960.4	347.5	312.0	35.5	612.9	36.2	32.5	10.2
2005	968.8	367.9	336.1	31.8	600.9	38.0	34.7	8.6
Прогноза 2010*	1048.5	576.7	524.25	52.4	471.8	55	50	9.1
2005-2010**	15.9	41.8	37.6	4.1	-25.8			

* Броят на населението между 55 и 64 години през 2010 г.е определен според цитираната горе прогноза на НСИ. Изборът на равнището на безработица отразява мнението на автора като възможна алтернатива през 2010 г.

** Средногодишен прираст.

Източник. НСИ.

⁵ Засега обаче по-ранното пенсиониране все още се разглежда като привилегия от някои жени. Други приемат това решение, защото с него се осигурява редовен паричен доход за семейството. Все повече жени обаче започват да променят мнението си в посока към изравняване на възрастта за пенсиониране. Независимо от това дали нормативно ще се промени сегашната възраст за пенсиониране на жените, мероприятията за повишаване на заетостта общо на възрастните ще съдейства за наемане на жени непосредствено в годините преди и след пенсиониране. И в сегашното трудово законодателство не съществуват ограничения за продължаване на работа от лицата след настъпване на изискваната възраст за пенсиониране (вж. Жените и мъжете в пенсионната система в България. Център за изследвания и политики за жените, 2004).

Интензивната заетост на възрастните се подготвя в предишните години на трудова дейност с осигуряването на подходящи условия за работа и живот и системна квалификация. Както се посочва по-нататък, условията на труд засега не са на необходимото равнище. Предлаганите възможности за обучение се ползват основно от лицата до 40 години и изискват сериозна мотивационна работа с възрастните. Без да е необходимо навлизане в подробности, само ще отбележим лошото състояние на здравеопазването и на обкръжаваща среда. За момента не може да се твърди, че съществуват стабилни предпоставки за трудово и творческо дълголетие на работната сила.

Посочените възможности за активизиране на икономически неактивните чрез участието им в нетипични форми на заетост са особено актуални за лицата преди пенсиониране. Необходимо е по-широкото им популяризиране сред възрастното население като реална алтернатива за заетост и мотивиране включването в нея.

Стратегическото значение на заетостта на младежите

В дългосрочен план решаващото условие за развитие на конкурентно-способна икономика е осигуряването на заетост на младите хора. Това е един от приоритетите в бъдещото развитие на пазара на труда, а именно постигане на качествено нова позиция в баланса между търсенето и предлагането на младежка работна сила.⁶

Заетостта и икономическата активност на лицата между 15 и 24 години в България се подобряват. Въпреки това средно за последните 5 години коефициентът им на заетост е 2 пъти по нисък от общото му равнище в страната, а безработицата им толкова пъти по-висока. Заетостта на младежите е сравнима само с тази за лицата между 55 и 64 години, но по-ниска от тяхната.

Почти половината от безработните младежи (към 40%) остават на пазара на труда повече от 12 месеца. Забавянето на трудовия им преход обуславя високо стартово равнище за дългосрочната им безработица. Особено тревожен факт е, че към 2/3 от дългосрочно безработните младежи остават без работа за повече от 24 месеца. Това закономерно увеличава броя на обезкуражените млади хора.

Неблагоприятните оценки на младежката заетост в България се задълбочават при сравненията със страните-членки на ЕС-25 (табл. 6). Тя се проявява по-силно при младите жени в сравнение с мъжете.

⁶ Това е цел, формулирана в "Стратегията за национална младежка политика /2003-2007/", разработена от Държавната агенция за младежта и спорта. Тя има очертани пет приоритета: създаване на условия за здравословен начин на живот; повишаване на качеството и ефективността на образованието - формално и неформално; формиране на мотивация за трудова заетост; активизиране на гражданското участие; подобряване и повишаване на информираността и мобилността.

След разработването ѝ тази стратегия не получи особено широка гражданственост и засега не са публикувани данни за изпълнението ѝ. Предполага се, че и препоръките от този документ са останали "на книга", както при други подобни стратегии. Вж по-подробно <http://youthsport.bg>.

Таблица 6

Коефициенти на трудова активност в България и страните-членки на ЕС за лицата между 15 и 24 години (%)

Заетост - общо	2001	2002	2003	2004	2005
ЕС-25	38.1	37.5	36.9	36.8	36.8
ЕС-15	40.9	40.9	39.9	40	39.8
НПСЧ-10	27.1	25.3	24.4	23.9	24.2
България	18.3	18.9	20.7	21.5	21.6

Източник: Indicators for monitoring the 2004 Employment Guidelines, 2005 Compendium, ЕС, 11.07.2005; www.employment_strategy/indic/compendium_jer2005_en.pdf; НСИ, www.nsi.bg.

Ако заетостта на младежите продължи да нараства с по 1.3–1.5 процентни пункта, както е било в периода 2002–2005 г., то на страната ще са нужни към 3 години за достигне на младежката заетост, регистрирана от новоприетите страни-членки, и към 10 години на заетостта на младежите общо в ЕС-25. Тази динамика е твърде ниска и ще продължи сега наблюдаваното изоставане. По-интензивните промени на трудовата активност на младежите налагат не само активизиране на неактивните, но и намаление на броя на безработните млади (табл. 7). Това е трудна задача, решаването на която има стратегическо значение за качеството на работната сила и изисква добре балансиран подход.

Таблица 7

Трудова активност на населението между 15 и 24 години

Година	Население	Работна сила	Заети	Безработни	Иконом. неактивни	Коефициенти (%) на:		
						Иконом. активност	Заетост	Безработица
	В хиляди, средно за годината							
2003	1062.6	311.0	227.0	84.0	751.6	29.3	21.4	27.0
2004	1062.0	307.1	227.9	79.2	754.9	28.9	21.5	25.8
2005	1048.5	292.2	226.9	65.2	756.3	27.9	21.6	22.3
Прогноза 2010*	898.5	465.0	404.3	60.6	433.5	51.8	45.0	13.0
2005-2010**	-30.0	34.6	35.5	-0.9	-64.6			

*Броят на населението между 15 и 25 години през 2010 г. е определен според цитираната прогноза на НСИ. Изборът на равнището на безработица отразява мнението на автора като възможна алтернатива през 2010 г.

** Средногодишен прираст.

Източник. НСИ, www.nsi.bg.

Общото изискване за подобряване качеството на трудовите ресурси налага нарастване на икономическата активност на младежите на възраст, предполагаща завършено средно образование, т.е. между 19 и 24 години. Успоредно с това трябва да се стимулира завършването на средно образование от тези между 15 и 19 години.⁷ За втората група не е подходящо да се препоръчва радикално увеличаване на активността с изключение на участие в трудови дейности, съвместими с учението.

Предвид необходимостта от съчетаване на работа с образование и отглеждане на деца, формите на нетипична заетост ще имат значение и за младежите. Важен проблем е също и изваждането на светло на сегашната сравнително висока младежката заетост в сивата икономика в отрасъл туризъм, хотели и ресторанти, в строителството и др.

Оползотворяването на сега съществуващите резерви от страна на предлагането на труд ще прибави към заетите главно нискообразована и слабоквалифицирана работна сила на средна възраст или над нея. Подобрява-нето на качеството на трудовите ресурси чрез системата за продължаващо обучение е без алтернатива в близка и средносрочна перспектива.⁸

Предпоставки за нарастване на заетостта

Икономически растеж

Ускоряването на положителните промени в заетостта при равни други условия зависи от икономическия растеж и възможностите му да създава повече работни места. Приема се, че с намаляването на темпа на БВП безработицата нараства, и обратното.⁹ Същевременно увеличените обеми на произведената брутна добавена стойност (БДС) свидетелстват за масата на труда и неговата производителност.

През 2005 г. ръстът на БВП е 5.5%, а през първо тримесечие на 2006 г. – 5.6%. Обективни причини за скромния растеж на БВП¹⁰ са нанесените щети от сериозни природни бедствия¹¹ и аварии през втора половина на 2005 г.; изборите за Парламент (юли 2005 г.) и на правителство; забавената

⁷ Това ще доведе до определено намаляване на постъпващите на пазара на труда, което може да се компенсира с осигуряване на условия за по-висока заетост на възрастните и лицата в пенсионна възраст (които искат и могат да работят).

⁸ Други предпоставки са подобряване качеството и достъпност на здравеопазването, поддържането на чиста околна среда, модернизиране на социалната инфраструктура и т.н., които тук не се разглеждат в детайли.

⁹ Вж. по-подробно *Цанов, В., П. Луканова*. Безработицата в България. Изд. "Колбис", 2003, с. 32.

¹⁰ През второто тримесечие на 2005 г. ръстът на БВП беше 6.4% и е най-високият за тримесечие, регистриран през последните 7 години (по данни на НСИ).

¹¹ По данни на Министерството на финансите към 25 юли 2005 г. щетите от наводненията са 250 млн. лв. (<http://www.evropa.bg/bg/del/info-pad/audio-visual-gallery/ec-experts-assess-flood-damages.html>)

приватизация и концесиониране;¹² повишението на цените на петрола и енергоносителите в световен мащаб.

БВП на човек от населението не само расте бавно, но и запазва нисък реален обем. През 2004 г. той (с отчитане на паритета на покупателната сила) е 30.4 при 26.6 през 2000 г., като все още остава под равнището от 33.4 през 1995 г. (при ЕС-25 = 100%). Във връзка с това (и поради други причини) през октомври 2005 г. оценките на потребителите относно възможностите за инвестиране (например в закупуване на кола, жилище или сериозен ремонт) силно се влошават въпреки структуроопределящата роля на индивидуалното потребление в крайната консумация.¹³ Тази песимистична оценка се прави в момент на продължаващ улеснен достъп на населението до потребителски кредити.¹⁴

През 2005 г. се наблюдава съществено нарастване на инвестициите (общото бруто капиталобразуване) за сметка главно на основния капитал.¹⁵ Има основания да се приеме предположението, че то е резултат от кредитната експанзия, работата за отговаряне на изискванията на стандарти от фирмите и във връзка с възстановяване на щетите от наводненията.¹⁶ В последна сметка реструктурирането на компаниите подхранва очаквания за стабилизиране на заетостта в близко бъдеще, а работата по отстраняване на щетите доведе до разширяване на временната заетост през 2005 г.

Запасите също нарастват до 15.11% от общото бруто капиталобразуване¹⁷ (по предврителни данни). Делът им може да се дължи на нереализирана готова продукция поради различни причини и преди всичко – на незавършено строителство; ниско качество на продукцията за износ; свиване на потребителското търсене на вътрешния пазар за стоки и услуги, нарушени връзки между предприятията и др., които провокират определен песимизъм за заетостта в близко бъдеще.

¹² През 2005 г. по различни причини бяха провалени продажбите на държавните дружества "Булгартабак холдинг" и "Адис". Възникнаха съдебни спорове за приватизацията на Параходство "Българско речно плаване" и "Мини Бобовдол"; не бяха приети от Народното събрание стратегии за приватизация на Български морски флот, летателното дружество "България еър", военния завод ВМЗ. Отложиха са продажбите на дружествата от отбранителната промишленост "Кинтекс" и "Тератон".

¹³ Според резултатите от анкетите на потребителите през януари 2006 г. показателят на "доверие на потребителите" се увеличава с 2.4 пункта, но не достига равнището от януари предходната година. Това подобрене се дължи изцяло на по-благоприятните очаквания на потребителите (увеличение на балансовите показатели спрямо октомврийското наблюдение с 3.3 и 3.8 пункта), www.nsi.bg

¹⁴ Средният доход на лице в домакинствата, получен от кредити и заеми, през септември 2005 г. е 9.17 лв. при 4.19 лв. за септември 2004 г., а през ноември 2005 г. той достига 20.59 лв. при 7.20 лв. през ноември 2004 г. (www.nsi.bg).

¹⁵ Реалното увеличение на инвестициите (бруто капиталобразуване в основен капитал) с 21.5% определя нарастващ относителен дял на тази категория до равнище от 27.9% от БВП. За 2005 г. те са съответно дял 23.8 и ръст 19.0% (по данни на НСИ).

¹⁶ Икономиката на България през 2005 г. Доклад на Центъра за икономическо развитие, www.ced.bg.

¹⁷ През 2004 г. те са били 11.21%; през 2003 – 10.87%, през 2002 и 2001 съответно – 7.75 и 11.82% (по данни на НСИ).

По същество обаче растежът на бруто образуването в основен капитал и производствени запаси е растеж на реални активи. Икономическата логика предполага, че те ще бъдат използвани в производствата и включени в производствените разходи. Това, при равни други условия, е предпоставка за продължаване на трудовия процес и нарастване на масата на живия труд и на заетостта в близка перспектива. Тя обаче изглежда твърде хипотетична на фона на външно-търговското салдо за последните 6 години.¹⁸ Вносът включва както потребителски, така и инвестиционни стоки и упорито нараства (особено през 2005 г.), с което (и не толкова с местно производство) се отговаря на повишеното вътрешно търсене.

При проектиране възможните промени на заетостта представлява интерес разпределението на БДС по сектори. Най-висок принос имат произведените обеми в сферата на услугите (60.3% дял и 8.6% прираст спрямо 2004 г., следвани от индустрията (30.4% дял и 7.3% прираст) при негативен растеж на продукцията от земеделието. Производителността на труда през 2005 г. намалява.¹⁹

Най-обезпокоителна е ситуацията в земеделието, което повтаря кризисната за него 2000 г.²⁰ Проблемите там са едни от главните доводи за песимизма относно обема и динамиката на БДС в средносрочна перспектива и свързаните с нея общи равнища на заетост.

Дефицитът по текущата сметка продължава да расте и да подхранва опасенията за финансовата стабилност в страната. В допълнение към това е нарастващата инфлация²¹ и конкретно - повишението на цените на хранителните продукти.

При такава стопанска конюнктура съвсем закономерни са слабите промените на ESTAT индекса за бизнес-климата в положителна посока преди края на 2005 г.²² Влошава се също и общият "показател на доверие" в икономиката според бизнес-анкетите на НСИ. Провежданата анкета с потребителите регистрира засилване на песимизма в оценките и очакванията им, които обаче се променят през януари 2006 г.

Може да се обобща, че за сега икономическият растеж не създава достатъчно добри условия за насърчаване растежа на заетостта. Ако той не се ускори, ще е трудно да се очаква, че ще успеем да реализираме европейските цели за заетост в определения времеви хоризонт до 2010 г. Може да се очаква приближаване до тях и достигането им след 2013 г. при

¹⁸ През 2005 г. салдото е -16.6% дял в БВП; през 2004 – -10.2%; 2003, 2002 и 2001 г. съответно – -9.4, -6.6 и -7.6% (по данни на НСИ).

¹⁹ Икономиката на България през 2005 г...

²⁰ Продукцията на сектора на услугите нараства с променлив успех и сравнително слабо след 1999 г., но при увеличаващи се относителни дялове (от 58.8% през 2002 г. до 60.3% през 2005). Темповете на произведената продукция в сектора на индустрията също се увеличават, но не и с регистрираните високи стойности през 2000 г. (по данни на НСИ).

²¹ Инфлацията през декември 2005 г. нараства с 6.5% на годишна база и продължава увеличението си през 2006 г. Сравнително умерената ѝ промяна през първата половина на 2005 г. беше прекъсната през август.

²² ESTAT индексът се променя от 3.55% през април на 3.12% през юли и 3.73% през октомври 2005 г. (по информация ЦИП, www.stat.bg).

Състояние, проблеми и перспективи за подобряване на заетостта

евентуално пълноценно усвояване на предвидените за страната структурни фондове. Засега обаче практиката не е особено окуражителна поради проявени нисък административен капацитет и други причини. Преодоляването на тези слабости няма алтернатива, въпреки че ще изисква време, средства и интензивна подготовка на държавната администрация.

Стимулиране на промени в отрасловата структура на заетостта

В отраслов аспект²³ първостепенно значение има стабилизирането и разширяване на заетостта в преработващата промишленост, доколкото тя осигурява към една четвърт от общата заетост в страната. През 2003, 2004 и 2005 г. динамиката на заетостта се дължи главно на увеличени брой на заетите в здравеопазването и социалните дейности, строителството и промишлеността (вж. табл. 8). Макар и не през всяко от тримесечията, но преобладаващо положително влияние върху равнището на общата заетост има тази в транспорта, както и в хотелите и ресторантите. Най-неблагоприятни са промените при заетостта в сектора “Други услуги” и в селското стопанство.

Таблица 8

Динамика на заетостта по отрасли за периода 2003- 2005 г. (в хил.)

	(1) 2004 спрямо 2003 г. по тримесечия:				(2) 2005 спрямо 2004 г. по тримесечия:			
	I	II	III	IV	I	II	III	IV
<i>Общо</i>	79.5	93.8	91.5	86.3	54.6	39.1	73.5	70.4
Селско, ловно, горско и рибно стопанство	4.2	-1.6	-5.0	-11.8	-13.8	-38.7	-18.1	7.2
Добивна промишленост	-1.6	-3.1	-0.8	-5.5	-2.6	-2.0	0.0	-3.3
Преработваща промишленост	15.5	37.8	10.6	11.5	37.2	31.2	37.6	25.4
Производство и разпределение на електроенергия, газ и вода	3.2	4.2	7.0	-3.6	2.3	3.6	-0.6	-0.5
Строителство	13.3	13.5	19.6	27.4	16.4	18.3	24.5	23.2
Търговия, ремонт на автомобили, лични вещи и стоки за домакинството	6.1	14.2	18.1	12.0	9.4	0.9	16.2	19.0
Хотели и ресторанти	13.9	3.6	16.2	13.5	1.7	14.0	19.9	4.3
Транспорт, складиране и съобщения	6.5	-6.8	-6.1	-6.1	-6.9	8.3	1.9	6.5
Финансово посредничество	3.3	6.5	5.3	0.0	0.3	4.4	4.1	4.8
Операции с недвижими имоти и бизнес услуги	10.0	27.6	15.5	13.5	13.5	10.4	10.0	4.7
Държавно управление; задължително обществено осигуряване	-3.3	-17.1	0.5	-14.5	-16.3	7.4	-10.3	-9.2
Образование	-9.5	5.7	-4.2	8.3	0.4	-13.6	-2.0	2.6
Здравеопазване и социални дейности	0.9	-9.9	-0.4	15.4	12.7	7.7	3.1	-14.9
Други услуги	17.3	20.5	16.7	24.1	0.2	-13.2	-13.5	0.4
Непосочена	-0.4	-1.1	-1.2	2.0	0.0	0.3	0.6	0.4

Източник. НСИ.

²³ По-нататък се приема, че основна роля за промени в отрасловата структура на заетите ще има частният сектор.

Предвид насоките на развитие на секторната и отрасловата заетост в икономически развитите страни, доказана тенденция е намаляването на дела на тези в земеделието. Евентуалното бъдещо икономическо стабилизиране на селското стопанство може да доведе до определено повишение на заетостта в периода до 2010 г., но общата насока е към нарастване на производителността на труда на заетите в него при относително ниски равнища на заетост.

От данните в табл. 8 добре се вижда *силната роля на сезонния фактор* за промените в отрасловата структура на заетостта. Това е регистрираното по-високо търсене на работна сила за летните месеци от страна на хотели и ресторанти, строителство, селско стопанство. Дори и при активизиране на преструктурирането сезонността на заетостта в посочените отрасли ще се запази. Това изисква да се предвидят и други възможности за работа²⁴ за тези лица от частния сектор. Засега те се свеждат главно до предлаганата временна (субсидирана) заетост по програми и мерки.

Предвид възможностите на предстоящото членство в ЕС и очертаните приоритети²⁵ може да се предположи, че до 2010 г. основен генератор на заетост ще бъдат дейностите в отрасли и сектори с ниско технологично равнище и производителност, както и услугите за развитие на човешките ресурси. В края на периода и по-нататък може да се предвиди разширяване внедряването на нови технологии, както и масовизиране на информационните и телекомуникационните технологии. Производствата, които ще успеят да привлекат чужди инвестиции, да усвоят структурни фондове, да обновят базата си, ще могат и да разширят заетостта и пазарите си и след 2010 г. Заедно с тях обаче ще продължат да се развиват и нискоэффективни дейности в сферата на услугите,

²⁴ Въпросът не е за сега прилаганите програми на пазара на труда.

²⁵ Предстоящото приемане на страната в ЕС ускори работата по уточняване на приоритетите за икономическо развитие. В края на 2005 г. беше подготвен вариант на Национален план за развитие 2007- 2013 г. с 6 оперативни програми в областите: конкурентоспособност, човешки ресурси, земеделие и селски райони, опазване на околната среда, транспортна инфраструктура и регионално развитие. Правителството прие плановете за развитие на шестте региона за планиране (NUTS II) за периода 2007 – 2010 г. Като регионални приоритети за развитие са определени *земеделие, туризъм, транспортна и друга инфраструктура*. Според доклад на Deloitte – България, правителството трябва да насочи маркетингови стратегии за привличане на външни инвеститори в три основни сфери: *информационните и комуникационните технологии; аутсорсинга (трансфер на бизнес-процеси); машиностроенето, електротехниката и електрониката*. Посочени са и други перспективни отрасли като: добивна промишленост; селско стопанство; преработка на селскостопански продукти (храни и напитки); химическа промишленост; металообработка, метали и минерални продукти; шивашка промишленост; мебелна промишленост; търговия на едро/дистрибуция, транспорт и логистика; туризъм; енергиен сектор. Напълно приемлива е препоръката за развитие на производства (кълъстери) с продукция със средни равнища на добавена стойност, което ще постави страната ни на конкурентоспособни позиции в Европа.

строителството, селското стопанство и някои други дейности с подобен характер. Може да се предположи, че промените в отрасловата структура в средносрочна перспектива в еднаква степен ще стимулират както наемането на квалифицирана работна сила, така и запазването на заетост на лица с по-ниско от средното образование за изпълнение на елементарни трудови функции.

Разпределение на заетите в мини, малки, средни и големи предприятия

Според доклада на Агенцията за малки и средни предприятия именно малките компании са генератор на заетост.²⁶ За момента проблемът не е толкова в това дали този дял е на задоволително равнище, а в характера на заетостта в тях.

Секторът на мини и малки предприятия в страната е главно в търговията, преработващата промишленост, хотели и обществено хранене. В повечето случаи те не са контрактори на големи предприятия и част от техни вериги. Заетостта в МСП среща ограниченията на потребителското търсене на населението и не може да се очаква съществено да промени равнището си (освен в месеците с приток на допълнителен брой потребители - например туристи). В същото време тя се отнася в общия случай (но не и във всички) до изпълнение на елементарни трудови функции и не предполага качествено развитие на работната сила. Основен проблем за МСП е ниската производителност на труда, слабата интеграция на високите технологии в производствения процес и недостатъчното им познаване и използване от персонала. Българските МСП имат от 2 до 7 пъти по-нисък коефициент на производителност на труда в сравнение с новоприетите страни-членки на ЕС и 15-30 пъти по-нисък от страните в ЕС-15.²⁷

Ограничаване на заетостта в сивата икономика

Доказателствата за намаляването мащабите на сивата икономика,²⁸ както и на заетостта в нея засега са окуражаващи, но все още не и успокояващи. *Продължаването на процеса на осветляване на сивия*

²⁶ Малките и средни предприятия в България, 2002 – 2003 г. Доклад на АМСП. С., 2004, с. 16. Според Годишния доклад за 2004 г. на ЦИР по поръчка на Министерството на икономиката и енергетиката през 2003 г. в минипредприятията са наети 31.5% от общия им брой, в малките – 23.8%; в средните – 23.6% и общо в малки и средни предприятия – 79.0% от наетите.

²⁷ Национален план за развитие на България през периода 2007 – 2013 г. (проект), с. 36.

²⁸ Вж. Скритата икономика в България. С., Център за изследване на демокрацията, 2004. Информационното осигуряване на анализа чрез тези методи е резултат от усилията на широк кръг експерти от Националния статистически институт, Националния осигурителен институт, Българската народна банка, Министерството на финансите, Агенцията за икономически анализи и прогнози, Центъра за изследване на демокрацията и Агенция "Витоша Рисърч", имащи опит в проучването на различните проявления на скритата икономика.

сектор ще допринесе за определено нарастване на заетостта и особено на отчитаната заетост със сезонен характер.

Важно е да се отбележи и друго положително следствие, което е свързано с възможности за подобряване на качествените характеристики на заетостта. На наетите в сивия сектор не се предлага квалификация и други форми на професионално развитие, подходящи условия на труд, профсъюзна защита. Това означава задържане на ниско качество на подготовката им, което се отразява на съответното качество на произвежданата от тях продукция и качеството на трудовите ресурси. Това е напълно неприемлива перспектива предвид предстоящото приемане на страната в ЕС.

Политики на пазара на труда за стимулиране на заетостта

Приети са необходимите нормативни и други документи, които изграждат стабилна институционална основа за функционирането на пазара на труда. В *Плана за заетост за 2006 г.* за активна политика са предвидени общо 397.8 млн. лв. при 331.1 млн. през 2005 г. След издаването на мониторинговия доклад за напредъка на България (25.10.2005г.) правителството изработи *Програма за догонващо ЕС развитие, нарастване на доходите и сближаване на качеството на живот.* В нея се конкретизират действията за 2006 г. и в по-далечна перспектива в посока подобряване равнището и качеството на заетостта при стабилизиране на сегашните равнища на безработицата. Разработени са и редица други документи като програми за развитие на човешките ресурси, съвместен документ за социалното включване и за напредъка на страната.

Предлаганите сега програми и мерки на пазара на труда са актуални спрямо основните водещи линии за заетост на ЕС и ситуацията в страната. Схемата, която вече доказва своята ефикасност, е те да комбинират модули (дейности) с взаимосвързани цели, които в последна сметка да водят към заетост. Друга характерна черта на прилаганите политики и мерки е тяхната социална насоченост. Те са ориентирани към рискови групи на пазара на труда, които реално се нуждаят от помощ при започване на работа.

През последните няколко години са приети редица документи, които подготвят свободното движение на хора сега и след приемането ни в ЕС и взаимно признаване на квалификации. В края на 2005 г. е приета нова Национална класификация на професиите и длъжностите в Р България.

В провежданите политики на пазара на труда преобладава субсидирането на работни места и професионалната квалификация (и оgramотояване). Относителният дял на разходите за субсидирана заетост спрямо общите разходи за действия на пазара на труда (без издръжката

на администрацията) е 78.4% през 2004 г.²⁹ Това е най-високият дял на тези разходи в сравнение със страните-членки на ЕС и Румъния. Може да се потърси аналогия с равнището на тази група разходи във Франция (31.4%) и Белгия (50.0%). Делът им обаче общо за ЕС-25 е 16.2%.

Съдържанието на Плана за 2006 г. продължава тенденцията към силен акцент върху субсидираната заетост. Предвид посочената необходимост от подобряване на образователната и професионалната подготовка на заетите, в близко бъдеще е необходимо да се увеличат разходите за нея (и обемът на дейностите) при либерализиране управлението на пазара на труда и засилване на децентрализацията му.

• *Адаптиране и усъвършенстване на квалификационните системи и въвеждане на продължаващо през целия живот учение*

Прилаганите политики по отношение на *професионалната квалификация* на възрастни в България следват основни изисквания, съдържащи се в Европейската стратегия за заетост и в други документи на Европейската комисия, и конкретни изисквания към страната в процеса на присъединяване към структурите на ЕС. Без да се отрича значението на вече направеното, все още работата по качествено подобряване на професионалната квалификация е без добре изградена организация и координация. Както беше посочено, основно тя е ориентирана към преодоляване на ограничените възможности за наемане на лица поради ниско (или липса на) образование и квалификация и на тази основа – предотвратяване изпадането им в продължителна безработица, бедност и маргинализиране. Слабо изразено е значението на превантивната намеса на професионалната квалификация в полза на запазване на заетостта при намирането на първа работа или смяната на заетост.

Нерешен докрай е проблемът за това как да се организира придобиването на квалификация от работната сила така, че тя да бъде адекватна на потребностите на работодателите. Въпросът е за промени в квалификацията на наети на конкретни работни места и във връзка с повишаването на производителността на труда им. Освен това слабо прилагано е изискването за доброто познаване на личните потребности и отчитане на индивидуалната пригодност на лицата да упражняват определена професия.

Необходимо е по-подробно уточняване на *съответствието между производствена квалификация, степен на усвояване на производствени умения и равнище на образование*. При какво равнище на такива умения например ще може да се придобие най-масовата за дадения момент квалификация или нейните високи степени? Винаги ли средните и високите степени на квалификация за всички специалности трябва да са

²⁹ European Social Statistics; Labour Market Policy; Expenditure and Participants, Data for 2004. EU-2006, p. 14.

обвързани с притежаването на средно образование? Отговорът на този въпрос е в основата на подобряването на ефективността на професионалната квалификация и предопределя превръщането ѝ в желана промяна както за работодателите, така и за безработни и заети. Засега заинтересуваните страни не проявяват особено висока активност при неговото дискутиране.

• *Подобряване на ефикасността от действията на пазара на труда успоредно с общите промени в социалнозащитните системи*

При уточняването на дизайна на политиките на пазара на труда винаги е стояло изискването, че те трябва да активизират работната сила и особено поведението на търсещите работа. Във връзка с това са предприемани корекции в големината и продължителността за получаване на обезщетение за загуба на работа, но и в свързаното с него социално подпомагане.³⁰ Въпросът е в разглеждане на обратното влияние на всяка от социално-осигурителните схеми върху активността на поведение на пазара на труда. Сред тях основно значение има пенсионната система. Отлаганото отпадане на тавана на пенсиите (първи стълб) поради социални причини например няма стимулиращо значение за степента на трудова реализация. Същевременно тази практика едва ли е стимул за обявяване на пълния размер на получаваната заплата. Съществуват и редица въпроси за стимулиране на майчинството и съвместяването му с трудовия живот, за комбинирането по подходящ начин на образованието с работа от младежите.

• *Защита на националния трудов пазар*

За момента в Закона за защита при безработица и насърчаване на заетостта е предвидена възможност за регистрация като търсещи работа на чужденците с разрешение за постоянно пребиваване в страната; лица, на които е предоставено право на убежище; тези със статут на бежанец или хуманитарен статут; лицата, за които това е предвидено в международен договор, по който България е страна. Така практически се дава възможност за устройване с работа на легално пребиваващите чужденци в страната. И това е напълно резонно, като се вземат предвид изискванията на международното право и демографската ситуация у нас. Възможно е дори провеждане на целенасочени политики за попълване на някои професионални групи (например строителни работници) именно с

³⁰ Мащабите на тази социална защита обаче обслужваха в определена степен и политически цели. В началото на преходния период те осигуряваха твърде добра протекция на безработните. Постепенно тя беше ограничавана, като през 2006 г. се предвижда подпомагане на безработните лица в трудоспособна възраст с месечни социални помощи за ограничен срок, не по-дълъг от 18 месеца. Безработните - обект на месечно социално подпомагане, които са започнали работа без посредничеството на Агенцията по заетостта, ще получават месечно суми за времето, през което са на работа, но за не повече от 12 месеца.

такива от други страни. Заедно с това обаче се налага сериозно преосмисляне на сега съществуващите клаузи по повод регулиране на периодите за наемане на тези работници и при назначения на чужденци или на лица, придобили статут на български граждани.

Реална възможност за подобряване на качеството на наетата у нас работна сила е чрез привличане на висококвалифицирани имигранти. Съществуващите практики в други страни предлагат интересни варианти за стимулиране на този процес, които трябва да се проучат и използват по подходящ начин.

• Променив условията на труд и прилагането на обновеното законодателство в тази сфера

Общото състояние на сегашните условия на труд е незадоволително. В повечето предприятия у нас те не могат да се разглеждат като условия за качество на работата; като фактор за привличане на по-висок брой лица към заетост; като предпоставка за запазване на здравето и удължаване на активния трудов живот.

Не е променен менталитетът на работодателите и наетите по отношение спазване на законодателството. Разходите за спазване на установените норми и изисквания масово се възприемат като пречка за постигане на бърза печалба и повишаване на индивидуалното възнаграждение.

Нисък е процентът на предприятията, в които управлението на дейността за безопасност и здраве при работа е интегрирана в общия мениджмънт на фирмата и е елемент на системата за качество. Примери с изградена такава система могат да бъдат посочени основно в големи предприятия, в които са инвестирани чужди капитали. Трудно се променят условията на труд в малките предприятия от селското стопанство, търговията на дребно, хотелиерството и ресторантьорството, услугите изобщо.

Все още не са въведени действени икономически механизми и регулатори, задължаващи или създаващи интерес и мотивация у работодателите за осигуряване на безопасни и здравословни условия на труд. Няма съществено значение и санкциите (вкл. и глобите), които им се налагат.

Очевидно е, че общото състояние на сегашните условия на труд не позволява те да се разглеждат като условия за качество на работата. Предстои осигуряване на такива условия и развитието на превенцията спрямо трудовите злополуки.

*

Определено може да се твърди, че съществуват както окуражителни, така и твърде отрезвяващи сигнали за възможностите за плътно приближаване на България до Лисабонските цели за заетост и

икономически растеж през 2010 г. Оптимизмът произтича главно от постигнатите досега резултати по намаляване на безработицата и макроикономическата стабилизация. За съжаление тези предпоставки може да се окажат неустойчиви в близка и средносрочна перспектива. Очакванията на потребителите и на представителите на бизнеса не са особено оптимистични. Предупредителни сигнали подават и някои от новоприетите страни в ЕС с повишената си безработица и неблагоприятни промени в равнището и динамиката на макроикономическите показатели. Това подсказва, че през първите години на членство и у нас могат да настъпят сътресения.

Очевидно е обаче, че България влиза в ЕС с евтина и нискокачествена работна сила и тя ще остане такава в близка перспектива. Доколкото това е необратима в близка перспектива реалност, то е интересно да се потърсят сравнителните предимства (ако съществуват) на страната именно при такова равнище на работната сила и да се определи приемливият период, в който е разумно те да се използват. Отговорите на тези въпроси ще подпомогнат по-точно да се очертаят границите на периода на допустимо забавяне на реализацията на Лисабонските цели, както и допустимите срокове за преход към формиране на работна сила и трудов капитал, който е адекватен на изискванията на обединеното европейско пространство.

23.V.2006 г.